

Den gamle kølkjører Tøllef Elgsjøen

Av Ivar Østgård

Det er nå ingen kølkjører som heter så, etter det jeg veit, men Falkberget har nå døpt ham slik, han som fraktet presten Benjamin Sigismund med familie opp til Bergstaden i det Herrens år 1807. «Køl! Var det køl han kjørte? Kølkjøreren måtte le, nei i dag hadde han nok det som var både finere og dyrere enn køl i kølkørjen».

Det er et underlig og spennende møte Falkberget levendegjør for oss mellom denne tagale bonden, yrkesstolt på sin måte, ikke ville han danske storkar for å bli forstått av presten, - og så den geistlige mann med en helt annen bakgrunn, med boklig lærdom og en fast vilje til å ruske opp i disse mørke, forvillede sjeler, her gjaldt det om ikke å vingle, han var hellig forvisset om at Gud hadde utpekt ham, Benjamin Sigismund, til å bringe evangeliets lys inn i disse formørkede sinn. «Guds fulle rustning hadde han iført seg».

Benjamin Sigismunds lagnad på Bergstaden skal ikke gjenfortelles her, interesserte lesere henvises til «Den fjerde nattevakt», de vil ikke angre på å lese den boka om igjen.

Men det jeg vil ta opp i denne artikkelen, er kølkjøringa til Røros Verk i gammel tid, og da kan Tøllef Elgsjøen fra Tynset være eksponenten for den yrkesgruppa som ikke fins lenger. Men det er nødvendig å gå lenger bakover i tida enn til 1807. Det er best å begynne med starten for Rørosverket i 1644.

Det ble utstedt et såkalt privilegiebrev i dette året av kongen i København, han de kalte Kristian Kvart (den fjerde). Brevet med privilegier ble utsendt til «oss elskelige Jochum Jürgens» i Amsterdam, en mann med kapital som mente at kopperfunnene i Vola var drivverdige. Han fikk følgende privilegier av kongen: Alle malmer og ertser, samt all skog i en cirkumferens (sirkel) med tre mils radius fra smeltehytta på Røros

skulle tilhøre Jürgens' partisipantskap (aksjeselskap). Dette var en eneveldig ordre fra København, og ingen våget, kom seg til, eller hadde noen rett til å protestere. Bøndene i denne cirkumferensen skulle være pliktige til å arbeide for Verket. Men det var ett arbeid de ikke ville ta på seg: å gå under jorda, ned i gruvene. Hvorfor? Jo, der nede bodde Svarten sjøl, det kunne iallfall ikke være langt unna heite helvete, det var temmelig lummert der.

Men det var annet arbeid de både kunne og ville ta på seg, vi skal huske på at dette kunne bli ei god attåtning for disse fjellbøndene som lite og ingenting hadde å selge utenom sin egen arbeidskraft. Her kom Verket og spurte etter den, og det trengtes først og fremst kjøring av så mange slag til smeltehytta (Røros, Tolga, Tamlaget, Femundshytta) fra havna i Trondheim. Foruten materialer var det matvarer, først og fremst korn, som ble fraktet i kløv på hesteryggen om sommeren og i kjøredoninger på meier etter tilfrosne elver og sjøer om vinteren.

Trekøl var det som måtte til når malmen fra gruvene skulle smeltes og slagget skilles fra kopperet, å gare (rense) kalte de denne prosessen. Den som sto for dette i smeltehytta, het på tysk Garmacher, navnet ble gørmaker på Tolga, det heter enda i dag Gørmakerdalen ved Hodalsveien, der bodde han.

Å brenne trekøl var en spesialitet de tyske bergmenn som kom til Røros var mestre i. De lærte opp bøndene til å lage kølmiler, og mange kølbotner rundt om i skogene i Nordøsterdal vitner om dette arbeidet. Marka ble daubrent på slike steder, så det tok uminnelig lang tid før noe ville gro i denne oska.

I regnskapene til Røros Verk for året 1682 heter det om en av disse navnløse «kohlbrendere» (kanskje han het Tøllef Elgsjøen?): Han hadde «støbede kohlmiler til 170 lester kohl a 3 ort, giver for kurven a 1 1/2 lest at kjøre 2 ort pr mil og paa kortere veje kun 40 skilling. Kunde han faa penge, menet han at faa lesten kjørt for 32 skilling, og paa kortere vej enda mindre».

Dette trenger litt forklaring. Kølmiler var store, på 170 lester? Ja, mer enn det. Da ble det hogd snaut i skogen, store og små trær, alt slags trevirke ble stablet inn i mila, snakk om flathogst! Mila ble godt tekt med tunge torver, bare ilegget var åpent. Når de slo varme, gjaldt det om å passe på at trekken

ikke ble for sterk, ellers kunne alt strevet resultere i en oskehop til sist. Vakt måtte de holde, natt som dag, og nye torver måtte hives på der det tok til å frese stygt. Slik stod da den uhyggelige mila og røk fælt i flere dager før de slokken varmen og tok ut køla.

Så var det kjøringa til smeltehyttene som stod for tur. Det foregikk i fletta kølkørjer på 1 og 1 1/2 lest, noen med sterke gamper kjørte 2 lesters kørjer. En lest hadde slike mål: 4 alen lang, 1 alen 9 tommer bred, 1 alen 8 tommer høy. I våre mål blir det: ca. 2,5 m x 85 x 80 cm.

Betalingen er det vanskelig å bedømme etter pengers verdi og vurdering dengang og nå. Det var 2 ort i betalinga: Botnlønn og kjøring pr. mil. Ort og skilling brukte man her i landet like til 1875, da gikk vi over til kroner og øre. En ort ble vekslet inn med 80 øre, en skilling med 3 og 1/3 øre. Det gir ikke noe sammenlignbart mål når man regner ut at kølbrenneren fra 1682 fikk 2,40 kroner pr. lest og 1,60 kr. i kjøring pr. mil. Men det som synes smått for oss, må vi gå ut fra var gode penger å ta med for fattige fjellbønder som ellers ikke hadde mye å selge og tjene skillinger på.

Det viste seg at det var vanskelig å få kontant betaling av Verket, også på det hold manglet mynt. Så ble kølbrennerne og kjørerne avspist med betaling i kopper. Men hva skulle de med kopper? Det ble til at de måtte prøve å omsette det på egen hand i Trondheim, sikkert til dårligste pris, for å få med hjem igjen litt mjøl og gryn som de trengte så sårt. Verket hadde sin egen butikk på Røros, Provianthuset, men der tok de stive priser på matvarene.

En del var førselsbønder, det var slike som frakta garkopper fra smeltehytta til utskipningshavna i Trondheim. Veier fantes ikke, så sommerstid måtte kopperet opp på hesteryggen i kløv, og leia gikk gjennom Dalsbygda, langs Forelsjøen og ned i Budalen. Om vinteren var all kjøring mye enklere, på elveisen. Det var på Glåma Tøllef Elgsjøen kjørte prestefamilien, og der man kunne se fram til Staen, het det var gammelt: Sjøfram.

En annen geskjeft var hogging og kjøring av settved til gruvene. Denne settveden var småskoren favnved nærmest, den skulle brukes inne i gruestollene der de reiste den opp langs bergveggene med småved til å nøre opp med innimellom.

Dette var før kruttet kom til Røros-gruvene. Etterat settveden hadde gjort sitt til at bergveggen ble gloheit, sprang bersan inn med vassbøtter og slo på vatn, og fjellet sprakk. For å skåne øyne og nese hadde de hengt våte ullkluter for ansiktet, en primitiv gassmaske var det, ellers var de nakne ovabeltes. Når det var gjort, var det å prikke løs fjellet og få det ut i dagen der vaskarryssen tok grovsortering av malmen som skulle til smeltehyttene. Bønder som kjørte settved, fikk returlass med malm ned igjen fra fjellet. Det var en slik malmtransport Tøllef Elgsjøen og prestefolka møtte på Glåma-isen. Toljemalmkjørerne var ikke videre villige til å vike veien for presteskysen: «Det e verre om malmen blir blaut enn om presten kjøre ned i ei råk, han kan tørke seg att». Tøllef måtte vike, men mente nå ellers at Toljemalmkjørerne ikke var så mye å bry seg om der de satt som svarte morainer på lassene sine, de for med mye gant og leven, mente Tøllef, og han kjente dem.

Det ble en svare trafikk av dette. Jacob Breda Bull forteller i Rendalsboka at Rørosverkets forbruk av køl og ved var 10 000 lester og 10 000 favner årlig før 1700, hvor han nå har disse tallene fra. Verket la beslag på skogen like ned i Storelvdal, skriver han, og det er nå langt utafor Cirkumferensen.

Bull referer en rettsak fra 1673 mellom Hågen Ottne fra Rendalen og Ola Koppang fra Storelvdal om «rett» til køl- og malmkjøring til Røros. Hågen sa at «hver mand i Elfdalen er en tiuf». Danskekongen, Christian 5., regulerte trafikken i 1689 ved å gi «Nordmandsbygdene» Vingelen, Tolga, Tynset, Dalsbygd og Selbu rett på kølkjøringa, mens Rendalen og Storelvdalen fikk malmkjøringa til Røros og Feragen smeltehytter. Men vi må nok regne med at rendølene leverte køl. De tok denne ferdaleia til Røros: enten over Femmilsskogen gjennom Tyldalen og over Tynsetkjølen, eller over Finstad gjennom Brydalen til Tolga. Noen for også over Langsjøen gjennom Øversjødalen og Kåsa til Tolga, eller over Femunden til Røros.

Det var nok et både slitsomt og lite oppløftende liv dette med kølkjøringa. Tøllef Elgsjøen uttrykker det slik: «Svart e køla, og svart bli den som kjøre a og. En tenkje berre det som stygt e». En ble gående så mye for seg sjøl og tenkte mest bare det som var urett. Var man sammen med andre, sa man alt det

som var galt. På Østvangen i Vingelen bodde det en kølkjører omkring 1730 som var litt av en dikter, han het Ola Sveinsson, og etter ham har vi kølkjørervisa:

In bondemann på isen går,
den svarte køla han kjøre,
frå fyst om høsten te sist om vår,
og tungt og staupet e føret.
Men om så føre og vær e støgt,
han søng og tralle så det svårås høgt:
Ei kjørt' i fjor, ei kjør' i år, ei ska til åres fill kjøre.

Lat gråbein luske kring busk og tre,
ei e itt redd for å kjøre,
og kjem 'n åt meg, så lat 'n det,
ei ska sagt gje 'n på øre.
Men når ei hematt åt bygden når,
ei laurdagskvelden åt 'n Kari går.
Ei kjørt' i fjor, ei kjør' i år, ei ska til åres fill kjøre.

Kølkjøraren tek seg au it rus
når han på Sta'a e ferau,
med folk han prate om gard og hus,
en slepp å sjå han e gjærau.
Det går rett smått før det hematt ber,
han skylde på at det e stridt vær.
Ei kjørt' i fjor, ei kjør' i år, ei ska til åres fill kjøre.

Den kamerat tå oss som først kjem opp,
han går no ut for å høre,
om kjem'n inn att med it hopp,
så kan me skjønne det e føre.
Me lyt no opp så fort me kan,
og snart så ferdau e no kvar mann.
Ei kjørt' i fjor, ei kjør' i år, ei skal te åres fill kjøre.

Og Ola Sveinsson e namnet mitt
som denne visa ha lågå,
og Vangen hete no garden vidt

med pene hus og hågå,
der som ei bur den dag i dag,
no ha ei klare for meg mi sak.
Ei kjørt' i fjor, ei kjør' i år, ei ska til åres fill kjøre.

Denne kølkjørertrafikken holdt seg like til Rørosbanen ble bygd ferdig i 1877, den kunne skaffe steinkøl fra England og Tyskland. I bygdeboka til Ivar Sæther, «Tolgen» frå 1908 har Anders Urseth d.e. ei framifrå levende skildring av denne kjøringa med karer og gamper og mye styr. Det var ferdastall på Urset, garden lå lagomt til nede ved Glåma, derifra var det endags kjøring opp til Rørosen. Smeltehytta på Tolga brant ned i 1870 og ble ikke bygd opp at. Anders Urseth forteller på sitt truverdige bygdemål:

«Det va itte store dagpenger dom tente på kølbruket. Det va heller itte no lett arbe, men det va et liv dom førte som va rikt på avveksling og samkvem med folk. Slik rørelse og trafikk som det va da innover Toljebygda, vil det neppe bli mer. Tusen på tusen av lass tå køl og malm gikk det kvar vinter, og strø på strø av folk og gamper rek det ette veia dag og natt. Dom kalla det gjenne for ferda, og veien for ferdesveien. Den masse folk og gamper måtte ha kvilestelle og nattlosji underveis. Folk som budde nere veia, sette derfor opp kjørarstaller. Je minnes ferda, og je minnes også all kjørarstallen, for kølbruket og kjøretrafikken ette veia begynte itte å minke før omkring 1870».

Videre beretter Anders om karene som måtte passe på at gampene deres fikk nok mat og kvile. Klokka 2 om natta var karene oppe og matet hestene, og ved 4-tida var noen av de ivrigste alt ute på elveisen for å fortsette kjøringa. Da de kom til smeltehytta, foregikk leveringa på denne måten:

«Ved hyttom var det særskilt bygning for køla og som kalles kølhytta. På Toljen stod denne nedmed veia nea hyttelva og smeltehytta. Det var en stor bygning med kjørgang oppi røsta. Det stod en mann og tok mot køla opp på kjørebruen. Somme måtte måle køla i noen kasser som var såles innretta at both kun sleppes opp så køla rann ned i huset tå seg sjøl. Andre, som hadde oppmålt kølkørjer frå før, slapp å måle. Dom støfte berre køla tå kjørgången og ned i huset».

Det sier seg sjøl at denne trafikken foregikk på vinterføre. Da det ikke fantes stort annet enn rideveier og kuttråkstier, var folk anhengige av snøen for å komme fram. Den eldste sommerveien ved Røros ble bygd fra Sta'a og ut til direktørgarden på Sundet ved Glåma. Utseth forteller videre:

«Om våran, da dom var ferdau med den der kjøringen og skull i vei med det siste lasset, sa dom at dom skull oppover og få regnskap. Det vil sei oppgjør for kjøringa om vinteren. Det vart nok itte så mange skillinger å få, for som oftest hadde dom te proviant på Provianthuset, som mjøl, fisk og salt utover vinteren, så dom hadde itte så mye å fordre, med lite vart det da. Og tå det vetle dom fekk, måtte det alltids anvendes noe te kjøp av lite brennevin på Lekbuen (Engzelius). Det skulle da vårr en liten avskjedsskål med følgjeskamerater. Men den skåla vart gjenne lite langvarig, den rakk som oftest like frå Sta'a og alt hematt. Så skull det vårr en avskjeddrum i losjementom, og te slutt gjekk det så vidt at mange vart liggan i kølkorjom og huje og sprelle med føten. Je tenkje en sånn kur gjorde dom godt, for etter all køllorten som hadde lagt seg på dom, trengte dom sagtens en vask både innvendig og utvendig. Vask var det nemlig itte tale om mer enn en snau kattevask kvar syndagsmårrå. Dom så derfor mer ut som negrer enn som østerdøler».

Det var en artig samme likning av Urseth'n dette med østerdøler og negrer, men på folkespråket har vi framleis «svart som en morian», det er neger det. Ellers må vi vel si at det er en merkelig forestilling at brennevinet skulle renske opp innvortes, det kølstøvet de fikk i seg, havnet vel helst i lungene.

Falkberget har sneia borti kølbruket i mange av bøkene sine. Kølfuten Hedstrøm til dømes, det er en kostelig figur. Hans oppgave var å gi bøndene råd og vink om kølbrenning, kontroll måtte han også øve, noe køl var bare halbrent, An-Magritt pissa i køllasset, og iseले køl ville ikke hyttmesteren ta imot. Forat ingen skulle kjenne seg trygg for hans granskende blikk når han forlot kølmilene og kjørrerne, red Hedstrøm baklengs på hesten sin, forteller Falkberget.

Bergsamfunnet på Røros var på en måte hierarkisk, det vat tydelig lagdelt som en pyramide. Øverst satt Rektøren, som folk sa. Men han hadde vel noen over seg, han og, og det var de

høye partisipanter, aksjeeierne, men de befant seg vel helst i Amsterdam, København og Trondheim. Nederst i pyramiden befant gesellene seg, bersan som de ble kalt. Et lite hakk høyere har vi kølbøndene. De hadde gard og grunn de fleste av dem, svært mange var leilendinger, men de innbilte seg nå at garden var deres, enda det var svart på kvitt at rette eieren var storfolk på Røros eller i Trondheim. Tøllef Elgsjøen var sjøleier, men strevde hardt for å bli hengende ved garden sin, han drømte vondt om at Tynsetlensmannen kom og tok eendommen hans ved tvangsauksjon. I ørska satte han fyr på husa forat det ikke skulle skje. Presten Benjamin Sigismund ble redningsmannen hans, et lån satte ham i stand til å greie opp for seg hos lensmannen. Da dette skjedde, trodde ikke Tøllef sine egne ører og øyne. Men det er vel noe av meninga med boka til Falkberget: Noen skal fornedres, presten måtte gjennom den fjerde nattevakt, og den er den verste. Andre derimot skal få litt medgang, slik at et lite håp om bedre dager kan skimtes i et ellers grått og svart tilvære i kampen for det daglige «nattens brød».

Kilder:

Tore Aen: Tynset (kølkjørervisa)

Kjort: Efterretninger om Røros kobberverk. 1780.

Olav Kvikne: Teologen i bergmannskittel. 1945.

Ivar Sæther: Tolgen. 1908.

J.B. Bull: Rendalen.

Røros Verks arkiv i Statsarkivet, Trondheim.